

Utopijski memorijali

Uporedna analiza spomenika Kreto di Buri (Cretto di Burri) i Partizansko memorijalno groblje

Uvod

Pojam utopija je kovanica koju konstruiše Tomas Mor (Thomas More) 1516. godine u delu *Utopija* (ou (*gr.*) – ne, topos (*gr.*) – mesto; nigde, nikud), a kao koncept se prvi put prepoznaje u Platonovoj *Republici*. Poprima različita značenja, najčešće: *mesto idealnog savršenstva posebno u zakonima, vladi i društvenim uslovima; shema socijalnog uređenja; zamišljeno i neodređeno udaljeno mesto*.¹ U savremenom kontekstu, utopija se manifestuje kroz različite modele, kao što su utopijski socijalizam, feminizam, kasni kapitalizam, koncept otvorenih granica i drugo. U arhitekturi, ona se može opisati kao: „zamišljanje rekonstruisanog sveta i opisivanje njegovih društvenih institucija”.²

Prelomna tačka u istoriji grada Ćibelina je 1968. godina, kada zemljotres potresa područje zapadne Sicilije i ruinira sam grad. Neadekvatnost urbanih strategija u planiranju obnova gradova pogođenih prirodnim katastrofama u Italiji, bila je povod za drugačiji pristup rekonstrukciji Ćibeline. Kao prvi korak obnove postavlja se novi, utopijski, vizionarski grad, dvadeset kilometara od ruševina starog, Ćibelina Nuova, koji će promovisati kulturnu renesansu i biti simbol emancipacije regije. Projekat je uključivao prestižne italijanske umetnike i arhitekte, poput Ludovika Kvaronija (Ludovico Quaroni), Alberta Burija, Franka Purinija (Franco Purini), Vitorija Gregotija (Vittorio Gregotti) i drugih.

U okviru projekta, kao najistaknutiji umetnički doprinos obnovi nastaje *land art* Kreto di Ćibelina, poznat i pod nazivima Kreto di Buri [Cretto di Burri] ili Veliki Kreto (The Great Cretto). Simbolizuje meta grad Alberta Burija, koji ga imenuje *arheologijom arheologije*,³ a podignut je na samim ruševinama Ćibeline. Inspiraciju za Kreto, Buri pronalazi u Nacionalnom parku Dolina smrti, Kalifornija, Sjedinjene Američke Države, u peskovitom pejzažu Zabriski point (*Zabriskie point*). Konstrukcija je trajala od 1984. do 1989. godine, kada je obustavljena usled nedostatka novčanih sredstava, a završnu fazu projekta tek 2015. godine finansira Buri fondacija. Projekat Kreto di Ćibelina uključuje masivne betonske blokove čija visina varira od 60cm do 275cm. Oni ističu pozicije nekadašnjih izgrađenih fizičkih struktura, kao i autentičnu uličnu matricu grada koji se nalazio na tom mestu. Površina kompleksa iznosi 80.000m².

1 Merriam-Webster.com Dictionary, s.v. „utopia.” <https://www.merriam-webster.com/dictionary/utopia> [pristup 24.05.2020]

2 Ruth Levitas, *Utopia as Method: the Imaginary Reconstruction of Society* (Njujork: Palgrave Macmillan, 2013), str. 197.

3 „WHY GIBELLINA?”, <https://www.fondazionemanifesto.org/en/why-gibellina> [pristup 12.03.2020].

Dve decenije ranije, nakon Drugog svetskog rata, kraha fašističke diktature i početka komunističkog političkog režima na ovim prostorima, u Federativnoj Narodnoj Republici Jugoslaviji počinje gradnja partizanskih spomenika na teritoriji cele države. Godine 1959, Bogdan Bogdanović pozvan je da u Mostaru, značajnom središtu anti-fašističkog otpora, isprojektuje spomenik poginulim partizanskim borcima. Izgradnja je trajala do 1965. godine, kada se spomenik otvara za javnost i dobija ime Partizansko memorijalno groblje, ili, Partizanska nekropola.

Bogdanović ovaj memorijal postavlja kao poslednje delo umetničkog ciklusa prvobitnih elemenata: kamena, zemlje, vazduha, vatre i neba, a kako je navedeno u 40. izdanju časopisa *Arhitektura urbanizam* (1966), spomenik u Mostaru predstavlja kamen, koji čini i njegovu primarnu materijalizaciju.⁴ „Svi ti neverovatni uticaji sklapali su se u jedan bezmalo strukturalistički dijagram, koji je i sam bio u promenama, ali je uvek i neprestano delovao na jedinku”,⁵ Bogdanović piše u *Platonovom tajnom romanu*, gde izučavajući medicinu Antičke Grčke, u kojoj su pomenuti elementi imali značajnu ulogu, i sam otkriva simbole koje će koristiti.

Partizanska nekropola predstavlja repliku grada Mostara. Rekreiranjem njegovih ulica i mostova ostvaruje se, po Bogdanovićevim rečima, „dijalog između grada živih i mrtvih”. Formu spomenika definišu zavojita šetališta koja vode do kaskadnih terasa podeljenih u pet nivoa. Duž ovih terasa postoji osam stotina apstraktnih kamenih oblika u koje su uklesana imena poginulih vojnika. Na vrhu memorijala nalazi se centralni motiv, kosmički sunčani sat, a površina celog kompleksa je 5.000m².

4 Olga Milićević-Nikolić, „Svedoci revolucije: kamen u Mostaru i voda u Jasenovcu”, *Arhitektura Urbanizam* (Beograd), vol. 40 (1931), str. 5.

5 Bogdan Bogdanović, *Platonov tajni toman: Platonov gradoslavni nauk* (Novi Sad: Mediterran Publ., 2008), str. 8.

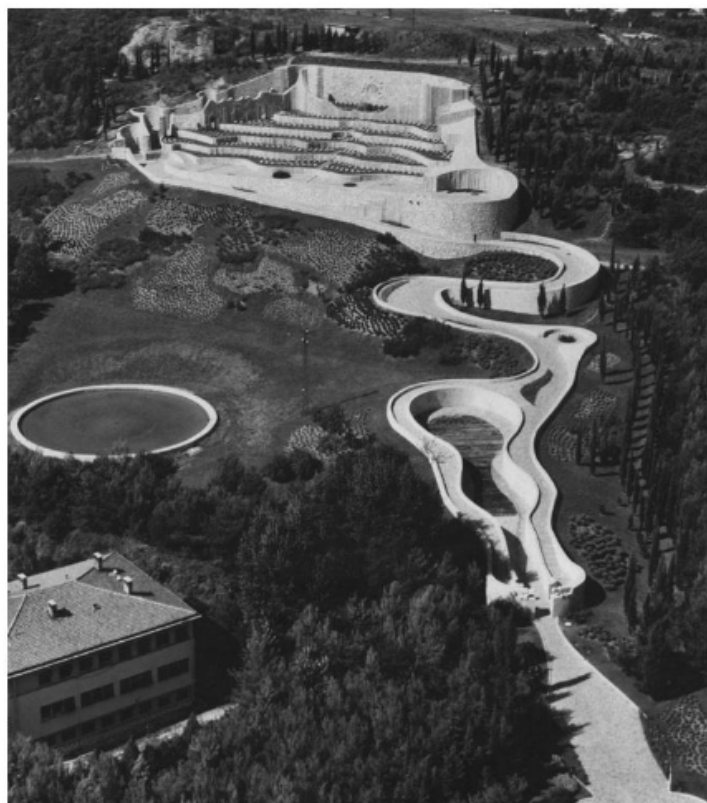
Ilustracija 1: Fondazione manifesto - masterplan grada Dibelina Nuova, izvor: "BELICE ATLAS," Fondazione Manifesto, izvor: <https://www.fondazione manifesto.org/en/belice-atlas> [pristup 18.03.2020]

Ilustracija 2: Kreta di Dibelina, Alberto Burri, izvor: "The Wound of Beauty, Alberto Burri and the Grande Cretto Di Gibellina," Trentino Cultura, <https://www.cultura.trentino.it/eng/Events/The-wound-of-beauty-Alberto-Burri-and-the-Grande-Cretto-di-Gibellina> [pristup 24.03.2020]

Ilustracija 3: Detalj sunčani sat, Partizansko memorijalno groblje. Izvor: Meša Ćelebić, "Partizansko spomen-groblje," Tristotrojka, <https://tristotrojka.org/partizansko-spomen-groblje/> [pristup 21.03.2020]

Ilustracija 4: Partizansko memorijalno groblje, Mostar, Bosna i Hercegovina. Izvor: Partizansko spomen-groblje - Help to preserve. <http://herajssaneretve.blogspot.ba/arkhiva/2018/02/15/4089495> [pristup 21.03.2020]

Uporedna analiza memorijala

Kao početak istraživanja u okviru uporedne analize projekata Kreto di Ćibelina i Partizansko memorijalno groblje, postavlja se studija lokacija i konteksta u okviru kojih oni nastaju.

Partizansko memorijalno groblje nalazi se na Bijelom Brijegu, južno periferiji Mostara. Sa jedne strane okruženo je gusto izgrađenom fizičkom strukturom, dok se sa druge uklapa u zeleni suburban pejzaž grada. Prema Bogdanovićeve rečima: „Kamena alegorija o dva grada nije se sasvim slučajno, i bez ikakvih podsticaja spolja, obrela na jednom od surih, kamenih bregova zapadnog Mostara. [...] Naime, prilično neodređeno, negde između zemlje i neba [...] lebdi grad *Hurqualyā*, sufitski parnjak manihejske *Terrae lucidae*, koja je u gnostičarskim spekulacijama predstavljala neku vrstu polazne stanice za otiskivanje u svet divnih, naivnih, ali večitih filozofskih i kosmo-poetskih slika...”,⁶ što ukazuje da su na odabir lokacije uticali različiti kulturološki i simbolički motivi.

Sa druge strane, Kreto di Ćibelina nastaje na teško pristupačnim dolinama zapadne Sicilije, potpuno izdvojen od urbanog konteksta, postavljen u pejzaž sicilijanskih polja, na ruševinama grada Ćibeline. Nakon posete amfiteatra u Segesti, gde je primetio kako senke koje padaju po stepeništu menjaju pojavnost arhitekture, Buri je rekao: „Iznad svega, snaga istorijskih razmera morala je da nikne iz poređenja velikih civilizacija Segeste, Selinunta, Motije sa uništenim svetom siromašnih i mrtvih”.⁷ Tim rečima, on postavlja lokaciju razrušenog grada kao lokaciju memorijala, u čast velikim civilizacijama koje su nekada živele na toj teritoriji.

Motiv za građenje oba spomenika jeste profilisanje određenih ideoloških postulata: u slučaju Bogdanovićeve spomenika, povod je afirmacija novog društvenog poretka kroz reprezentaciju jednog događaja, dok je kod Burijeve spomenika reč o vrsti eksperimenta koji podrazumeva primenu radikalnih utopijskih principa u procesu građenja i analizu toga kako će se oni asimilovati u realnom kontekstu. Naglašavanje pomenutih gestova dodatno je podstaknuto pozivom najistaknutijih umetnika koje su obe zemlje imale u to vreme, Bogdanovića i Burija, da projektuju ove spomenike.

Poznato je da je ideja o utopiji interpretirana i u okviru modernističkog pravca, odnosno, to je vreme kada se „realistički utopizam i

6 Bogdan Bogdanović, *Ukleti Neimar* (Novi Sad: Mediterran Publishing, 2011), nepaginirano.

7 Digital Cosmonaut, „Il Grande Cretto Di Gibellina,” <https://digitalcosmonaut.com/2015/rueri-di-gibellina/> [pristup 15.03.2020].

utopijski realizam preklapaju i međusobno dopunjuju”.⁸ Iako Partizansko memorijalno groblje nastaje u doba moderne, za razliku od memorijala Kreto di Buri, koji potpada u doba postmoderne, oba sadrže elemente koji se pozivaju na arheologiju (Buri na arheologiju samog mesta i velikih italijanskih civilizacija, a Bogdanović na arheologiju Bliskog Istoka i etrurskih hramova), koja ima uticaj na formiranje kompozicije spomenika i oba koncepta počivaju na načelima simbolizma. Takođe, zanimljiva je i činjenica da Ljiljana Blagojević u članku “Postmodernism in Belgrade architecture: between cultural modernity and societal modernisation” naziva Bogdanovića jednim od prvih postmodernista, u čemu se oslikava njegov specifični arhitektonski izraz koji formalno ne odgovara estetici moderne.⁹

Sintagmu *konkretna utopija* tumačimo na različite načine kod memorijala Kreto di Buri i kod Partizanskog memorijalnog groblja. U oba slučaja referiše se na kontekst u okviru kog oni nastaju: u prvom slučaju, *konkretna utopija* opisuje kontekst stvaranja Đibeline Nuove, dok je kod Partizanskog memorijalnog groblja reč o širem kontekstu – on podrazumeva kompletan modernistički model građenja zastupljen u okviru Jugoslavije.

Gradnja oba memorijala inicirana je traumom: Drugim svetskim ratom u slučaju Partizanske nekropole, i zemljotresom u slučaju memorijala Kreto di Buri, što pokazuje da je tamo gde je istorija uništena, umetnost korišćena kao alat za stvaranje nove. Postavljanjem memorijala velikih razmera, upotrebom konzistentnih materijala i korišćenjem snažnih simbola dodatno se ističe uloga ovih spomenika, a to je paralelno postojanje istorijskog sećanja i savremenog konteksta, kroz plasiranje novih ideja.

Oba dela direktno komuniciraju sa lokacijom, naglašavajući infrastrukturu uličnih matrica i mostova koji su se (nekada) nalazili u datom kontekstu u cilju ostvarivanja dijaloga sa arhitekturom i istorijom grada, pri čemu su oslobođena religijskih i nacionalističkih predstava. Uočava se da i Kreto i Partizanska nekropola, iako nastaju u različitim društvenim, vremenskim i fizičkim kontekstima, u različitim epohama i pod okriljem različitih ideologija, dele specifičnu zajedničku nameru, a to je da reprezentuju i ožive sećanje na događaj koji je usko povezan sa razmerom grada.

Dok je Kreto di Buri dovršen tek dvadeset pet godina nakon početka gradnje, Bogdanovićev memorijal završen je u roku neznatno dužem u odnosu na predviđen i odmah je zabeležio veliki odziv

javnosti. Kreto, sa druge strane, u prvim godinama nakon izgradnje nije ostvario isti stepen posećenosti, usled nedostatka putokaza, neuređenosti puteva koji vode do njega, kao i udaljenosti lokacije spomenika.

Raspadom Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije i ratom u Bosni i Hercegovini koji je usledio tokom devedesetih godina prošlog veka, spomenik u Mostaru se, kao spomenik jedne epohe prošlosti, zanemaruje i postaje meta vandalizma, pri čemu je većina njegovih elemenata ukradena ili uništena. Iako je 2018. godine započet projekat obnove, on nije dovršen, a Partizansko memorijalno groblje se i danas smatra epicentrom etničke tenzije i nebezbednim lokalitetom. Suprotno, iako Kreto di Buri jeste usled dugog perioda nedovršenosti ostao zapušten, on se prilikom završetka radova 2015. godine obnavlja i revitalizuje. Alberto Buri nije doživeo njegov završetak, jer se gradnja u celosti privodi kraju tek na dvadesetogodišnjicu Burijeve smrti.

8 Manfredo Tafuri, La Penta Barbara Luigia, *Architecture and Utopia: Design and Capitalist Development* (Cambridge, MA: MIT Press, n.d.), str. 46.

9 Ljiljana Blagojević, “Postmodernism in Belgrade architecture: between cultural modernity and societal modernisation,” *SPATIUM International Review* 25 (Septembar 2011): 25.

Ilustracija 5: Kreto di Ćibelina, 2019. godina, Izvor: privatna arhiva autora

Ilustracija 6: Partizansko memorijalno groblje, 2019. godina, Izvor: "Korak Naprijed, Natrag Dva: Partizansko Groblje Za Ničije Oči," *Bljesak.info*, <https://www.bljesak.info/gospodarstvo/ulaganja/korak-naprijed-natrag-dva-partizansko-groblje/278406> [pristup 15.05.2020]

Pozicija koncepta utopije

Kako bi se razumeli stavovi koje autori memorijala Kreto di Ćibelina i Partizansko memorijalno groblje zauzimaju prema konceptu utopije, trebalo bi obratiti pažnju na širi kontekst njihovih stvaranja i uverenja, izdvojenim u sledećim iskazima.

U delu *Tri ratne knjige*, objavljenom 2008. godine, Bogdanović kaže:

„Duh utopije ne priznaje pojedincu pravo na posebnost, pa takvo pravo ne prepušta ni gradovima. Svi utopijski romani (ne treba zaboraviti da je i svaka politička utopija pre svega proizvoljno romanisanje života, na papiru, ali i u stvarnosti) iscrpno opisuju istovetne granitne kuće, zastrašujuće trajne granitne institucije i granitne menze. Utopijski gradovi su, u principu, gradovi nepromenljivog savršenstva, jednakosti, jednoobraznosti i programirane rezignacije i dosade, što znači da im je uskraćeno pravo na evoluciju. [...] Prokletstvo formalizma bila je eksplicitna figura utopijskog zatvaranja, asketizma, pa i samokastracije. [...] Razgovor gradova razbija predrasude o razlikama”.¹⁰

Dovodeći u vezu analizu Partizanskog memorijala, koji upravo govori o razgovoru između dva grada, i Bogdanovićev stav o utopiji, može se reći da Bogdanović sugerše da je spomenik u Mostaru reprezentacija distance koju zauzima prema konceptu utopije. Kako kaže u intervjuu za magazin *Nedelja*, 29. Aprila 1990, „Ako nešto želimo da obeležimo, onda idemo na drugu stranu stvari, onostranih, metafizičkih spekulacija, vezujemo se za suštinu događaja”,¹¹ pozivajući se na metafiziku kao primarnu naraciju svojih projekata.

Sa druge strane, prilikom obilaska gradilišta grada Ćibelina Nuova, Buri isprva ne želi da učestvuje u njegovoj realizaciji i kaže: „Na ovom mestu sigurno nema potrebe za mojim doprinosom, jer ono već obiluje umetničkim delima”.¹²

Buri pristaje da bude deo projekta tek kada dobija priliku da stvara na samim ruševinama Ćibeline, u kontekstu koji nije u direktnoj vezi sa utopijskim kontekstom obnove, što se, kao i kod Bogdanovića, može tumačiti kao kreiranje distance prema pretpostavljenim idealima.

Ishod uporedne analize Partizanskog memorijalnog groblja i memorijala Kreto di Buri leži u otvaranju pitanja koja se odnose na dru-

¹⁰ Bogdan Bogdanović, *Tri Ratne Knjige* (Novi Sad: Mediterran Publ., 2008), str.125-126.

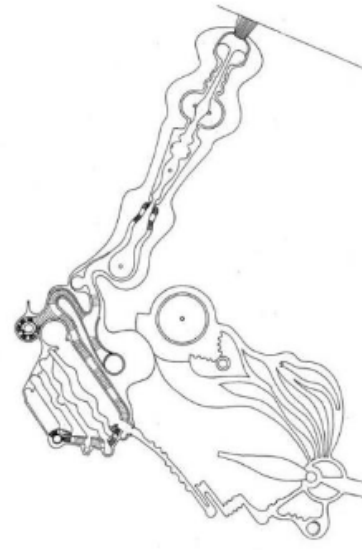
¹¹ Bogdan Bogdanović, Perović Latinka, *Glib i Kriv* (Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2001), str.120.

¹² Digital Cosmonaut, „Il Grande Cretto Di Gibellina,” <https://digitalcosmonaut.com/2015/ruderi-di-gibellina/> [pristup 24.04.2020].

gačije društveno-političke kontekste stvaranja utopijskih memorijala i na odnose autora ovih memorijalnih kompleksa prema njima. Pozicija ovih različitih kritičkih stavova prema različitim utopijskim narativima značajna je za savremeno razumevanje utopijskih misli. Sprovedena studija takođe otvara bazu za dalje istraživanje na temu konteksta *konkretne utopije* u projektima memorijalnih spomenika na globalnom nivou. U nastavku istraživanja, memorijale Kreto di Buri i Partizansko memorijalno groblje trebalo bi uporediti i sa drugim primerima memorijala nastalih u okviru utopijskih ideologija.

Ilustracija 7: Alberto Buri - Kreto di Buri, crtež, izvor: Onsomething, "Deterritorialization: Cretto by Alberto Burri," onsomething, <https://onsomething.tumblr.com/post/36753204281> [pristup 13.03.2020]

Ilustracija 8: Bogdan Bogdanović - Partizansko memorijalno groblje, crtež, izvor: Maša Čelebić, "Partizansko spomen-groblje," Tristotrojka, <https://tristotrojka.org/partizansko-spomen-groblje/>, [pristup 21.03.2020]

Dijagram: grafička studija projekata Kreto di Ćibelina i Partizansko memorijalno groblje 10 20 30m

"Iznad svega, snaga istorijskih razmera morala je da proiziđe iz poređenja sa velikim civilizacijama. Segeste, Selinunta, Motije i uništenog sveta siromašnih i mrtvih".

Digital Cosmonaut, "Il Grande Cretto Di Gibelina," <https://digitalcosmonaut.com/2015/ruderi-di-gibelina/> [pristup 15.03.2020].

Povratak na prastare forme

Tokom posete ruševina Ćibeline, Alberto Buri je definisao je svoje deo kao "arheologiju budućnosti" koja će biti svedočanstvo kontinualnog prisustva velikih civilizacija na italijanskoj teritoriji. Ovim gestom, on potvrđuje povratak na prastare forme i njihovu implementaciju u projekat.

"Moji spomenici su zasnovani na arhetipovima, na prastarim simbolima, na šta me je navodio a vrlo često i komplikovana jugoslovenska kulturološka situacija. Ako sam gradio spomenik u Mostaru mladim ljudima koji su izginali u partizanima i koji su bili muslimani i hrišćani, i Srbi i Hrvati itd., ja sam morao da tražim zajednički kod, a zajednički kod je bio prekultrni, on je išao u prastare, u prabalkanske forme. Ja sam se vraćao na te prastare forme jer su one mogle da nas objedine."

Bogdan Bogdanović, Glib i krv (Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2001.), str.121.

Bogdan Bogdanović u memorijalu traži zajednički kod koji objedinjuje različite etničke grupe u Jugoslaviji, a pronalazi ga u prastarim simbolima. Simbolika spomenika prevazilazi podrazumevani kontekst.

Rekreiranje infrastrukture grada

Projekat Kreto di Ćibelina uključuje masivne betonske blokove čija visina varira od 60cm do 275cm. Oni ističu pozicije nekadašnjih izgrađenih fizičkih struktura, kao i autentičnu uličnu maticu grada koji se nalazio na tom mestu.

Projekat ističe infrastrukturu nekadašnjeg grada i na taj način uspostavlja direktnu vezu sa njim, koja je jedan od ključnih elemenata u razumevanju arhitekture i razmere ovog memorijala.

Partizanska nekropola oslikava grad Mostar naglašavajući njegove ulice i mostove.

Projekat, po Bogdanovićevim rečima, ostvaruje dijalog između grada živih i grada mrtvih, između ostalog, i kroz infrastrukturne elemente Mostara integrisanih u njega. Oni su ključni za razumevanje razmere i konteksta projekta.

Forma i površina spomenika

Površina kompleksa iznosi 80 000m². Forma spomenika je svedena.

Na dijagramu su obeleženi delovi spomenika građeni od 1984. do 1989. godine, i oni građeni 2015., u okviru završne faze izgradnje. Zauzima ogromnu površinu koja je važan faktor za razumevanje i doživljaj ovog memorijala.

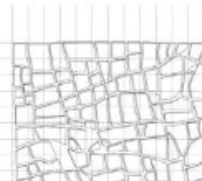
Površina memorijala iznosi 5 000m². Forma spomenika je kompleksna.

Na dijagramu je su obeleženi elementi spomenika građeni u okviru projekta od 1959. do 1965. godine, kao i oni koji nikada nisu realizovani, iako su konceptualno važni za uobičajenu ideju memorijala. Spomenik zauzima dovoljno veliku površinu koja predstavlja važan faktor u razumevanju prostorne dispozicije spomenika.

Modularnost

Memorijal Kreto di Ćibelina potpada u doba postmoderne. Može se analizirati u okviru konvencionalnog modularnog sistema.

Iako nastaje u doba postmoderne, forma memorijala odaje utisak dela moderne. U njoj možemo pronaći argumente koji negiraju koncept i kontekst utopije u kom nastaje, jer je njegova forma svedenija i potpuno drugačija u odnosu na ostala umetnička dela nastala u okviru projekta grada Ćibelina Nuova.

Memorijal Partizansko memorijalno groblje potpada u doba moderne. Ne može se postaviti u konvencionalni modularni sistem.

Iako nastaje u doba moderne, forma memorijala odaje utisak postmodernističkog dela, usled upotrebe ornamenata. U samoj formi spomenika možemo pronaći argumente koji negiraju koncept i kontekst utopije u kom nastaje, jer je njegova forma potpuno drugačija u odnosu na tipične predstavnike modernističke arhitekture.

Odnos prema konceptu utopije

Prilikom obilaska masivnog gradilišta grada Ćibelina Nuova, Buri isprva nije htio da učestvuje u projektu i rekao je: "Na ovom mestu sigurno nema potrebe za mojim doprinosom, jer ono već obiluje umetničkim delima".

Digital Cosmonaut, "Il Grande Cretto Di Gibelina," <https://digitalcosmonaut.com/2015/ruderi-di-gibelina/> [pristup 24.04.2020].

Buri direktno odbija da bude jedan od, čime negira stvaranje pod utopijskim principima po kojima je grad Ćibelina Nuova projektovan i građen. On pristaje da bude deo projekta tek kada dobija priliku da stvara na samim ruševinama Ćibeline, u kontekstu koji nije u direktnoj vezi sa utopijskim elementima projekta.

"Duh utopije ne priznaje pojedincu pravo na posebnost, pa takvo pravo ne prepušta ni gradovima. Svi utopijski romani (ne treba zaboraviti da je i svaka politička utopija pre svega proizvodno romansiranje života, na papru, ali i u stvarnosti) iscrpno opisuju istovetne granitne kuće, zadržavajući trajne granitne institucije i granitne menze. Utopijski gradovi su, u principu, gradovi nepromenljivog savršenstva, jednakosti, jednobraznosti i programirane rezignacije i dosade, što znači da im je uskraćeno pravo na evoluciju. [...] Proletstvo formalizma bila je eksplicitna figura utopijskog zatvaranja, asketizma, pa i samokastracije."

Bogdan Bogdanović, Tri Ratne Knjige (Novi Sad: Mediterran Publ., 2008), str.125-126. Bogdan Bogdanović navodi da je svoje stvaralaštvo posvetio spomenicima upravo radi prilike za slobodnijim umetničkim izrazom. Njegov izraz, i prema analizi forme spomenika i njegovim rečima, razlikuje se od izraza moderne tog doba i predstavlja posvetu prafarmama oslobođenih ideoloških predstava.

Bibliografija

Arhiva modernizma. „Digitalni Repozitorijum Arhitekture i Urbanizma Druge Polovine 20. Veka.“, <https://www.arhivamodernizma.com/> [pristup 24.03.2020].

“BELICE ATLAS.” Fondazione Manifesto. <https://www.fondazionemanifesto.org/en/belice-atlas> [pristup 18.03.2020].

Blagojević, Ljiljana. “Postmodernism in Belgrade architecture: between cultural modernity and societal modernisation.” *SPATIUM International Review* 25 (Septembar 2011): 23-29.

Bogdanović, Bogdan. *Tri ratne knjige*. Novi Sad: Mediterran Publishing, 2008.

Bogdanović, B. *Glib i krv*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2001.

Bogdanović, B. *Platonov Tajni Roman: Platonov Gradoslovni Nauk*. Novi Sad: Mediterran Publ., 2008.

Bogdanović, B. *Ukleti Neimar*. Novi Sad: Mediterran Publishing, 2011.

Blagojević Lj. *Modernism in Serbia: the Elusive Margins of Belgrade Architecture, 1919-1941*. Cambridge (Mass.): MIT Press, 2003.

Blagojevic, Ljiljana. *Novi Beograd: Osporeni Modernizam*. Beograd: Zavod za Udzbenike i Nastavna Sredstva, 2007.

Digital Cosmonaut. „Il Grande Cretto Di Gibellina.“ <https://digitalcosmonaut.com/2015/ruderi-di-gibellina/> [pristup 15.03.2020].

Fondazione Manifesto. „Why Gibellina“, <https://www.fondazionemanifesto.org/en/why-gibellina> [pristup 03.03.2020].

„Grad nade“, *Komunikacija* (Beograd), br. 36 (1985), nepaginirano.

Hamilton, J. „Making Art Matter“, *October* (Cambridge), vol. 124, Postwar Italian Art (2008), str. 31-52.

Levitas, R. *Utopia as Method: the Imaginary Reconstruction of Society*. New York: Palgrave Macmillan, 2013.

McGuirk, J., Thomas de Monchaux, Jessie Wender. „The Unrepeatable Architectural Moment of Yugoslavia’s ‘Concrete Utopia.’“ *The New Yorker*. <https://www.newyorker.com/culture/culture-desk/the-unrepeatable-architectural-moment-of-yugoslavia-s-concrete-utopia> [pristup 28.05.2020].

Miličević-Nikolić, O. „Svedoci revolucije: kamen u Mostaru i voda u Jasenovcu“, *Arhitektura Urbanizam* (Beograd), vol. 40 (1931), str. 5-19.

„Partisan Memorials in Former Yugoslavia.“ FZZ. <http://fzz.cc/issue02PART.html> [pristup 01.06.2020].

Tafuri, M., Luigia, L. *Architecture and utopia: design and capitalist development*. Cambridge, MA: MIT Press, 1973.

Rozner, J. „Alberto Burri: The Art of the Matter.“ PhD disertacija, 2015.

„Toward a Concrete Utopia: Architecture in Yugoslavia, 1948–1980: MoMA.“ The Museum of Modern Art. <https://www.moma.org/calendar/exhibitions/3931> [pristup 28.05.2020].

„Slavoj Zizek - The Liberal Utopia: The Market Mechanism for the Race of Devils.“ <https://www.lacan.com/zizliberal2.htm> [pristup 27.05.2020].

Spomenik Database. „The Partisan Cemetery at Mostar“, <https://www.spomenik-database.org/mostar> [pristup 08.04.2020].

Toskani, O. *Cretto di Burri*. Paris: Luis Vuitton Malletier, 2008.